

APROXIMACIÓ A LA FRASEOLOGIA DE LES ILLES BALEARS

Aquesta comunicació és un tast d'un treball en curs i pretén donar a conèixer un corpus de fraseologia pròpia de les illes Balears. Per això —tot i que se centra en un àmbit geogràfic restringit— pensam que és una aportació remarcable als estudis fraseològics en general, perquè el material recollit ens ha permès analitzar i constatar els trets definidors del que els teòrics han qualificat com a unitat fraseològica —grups fixos de paraules que presenten un sentit idiomàtic, fragments de discurs que la repetició ha fossilitzat—. Aquest material ha posat en relleu la riquesa discursiva del nostre parlar i el tarannà particular de la comunitat que li ha donat vida, ja que pel fet de tenir l'origen en la parla, la fraseologia reflecteix els dialectalismes i les estructures particulars d'una comunitat. Això explica que moltes de les unitats fraseològiques documentades en el nostre cas no apareguin a reculls fets al País Valencià o al Principat. Se'n troben d'equivalents, però amb un lèxic o una estructura sintàctica diferents. És el localisme propi de la forma de la cultura popular barrejat amb la universalitat dels continguts.

La base del nostre treball és constituïda per les unitats fraseològiques documentades a un conjunt d'obres especialment riques en aquest tipus d'expressions: els 24 volums de l'*Aplec de Rondaies Mallorquines d'En Jordi d'es Racó*, les *Rundayes de Mallorca*, de l'Arxiduc Lluís Salvador, les *Rondalles de Menorca* recopilades per Andreu Ferrer Ginard, les *Rondalles Eivissenques i les Rondalles de Formentera* recopilades per Joan Castelló Guasch, el *Cançoner Popular de Mallorca* de Rafel Ginard Bauçà i el *Diccionari català-valencià-balear (DCVB)*, encara que d'aquesta darrera obra hem seleccionat únicament les expressions pròpies del dialecte balear.

Els textos de les rondalles constitueixen la font que forneix una informació més completa, ja que les unitats apareixen inserides en un discurs versemblant i d'aquesta manera —a part de documentar l'enunciat de l'expressió i el significat—, hem pogut deduir-ne la funció textual. Una atenció especial mereix el rondallari mallorquí per la quantitat d'unitats que conté. Alcover va saber recrear d'una manera única les històries que va escoltar, i un dels elements que

acoloreixen el discurs és precisament la fraseologia: refranys, frases fetes o locucions posats en boca de personatges estereotipats o usats pel mateix narrador justifiquen accions o en desencadenen, precisen significats o convencen l'auditori. Només al rondallari mallorquí n'hem documentades més de mil set-centes de diferents i, com qualsevol lector de les rondalles sap, en cap moment la presència d'unitats fraseològiques resulta forçada. Tal vegada l'excepció és la rondalla que porta per títol «Es dotze mesos i ses dues jaies» en la qual el parlament dels dos personatges protagonistes és construït quasi exclusivament a partir de refranys. No és que vulguem llevar mèrit a aquesta rondalla, interessant des de molts de punts de vista, però poc real quant a reproducció de discurs versemblant. És important comentar el paper que juguen els refranys en el desenvolupament de l'acció i la funció textual argumentativa o persuasiva que exerceixen. Aquest aspecte no el desenvoluparem ara, perquè ha donat lloc a un treball a part,¹ únicament volem destacar com ha contribuït l'esmentada anàlisi a precisar aspectes semàntics del que serà el treball final que ara us presentem. I ens referim no solament al significat de les expressions en sentit estricte sinó també a les relacions de sinonímia o afinitat entre expressions, les quals —sense poder observar les expressions contextualitzades— són sovint difícils d'establir.

Pel que fa a la transcripció, és fàcil veure que les expressions —pel fet de formar part del discurs igual com ho fan les unitats simples de lèxic— no reeixen una transcripció diferent: reflecteixen els trets del dialecte mallorquí, és a dir article salat: *perdre es corbam* —exceptuant aquells casos que dins el sistema illenc hi ha present l'article literari: *entregar l'ànima a Déu, estar a l'estaqueta*—; sovint apareixen les formes plenes dels pronoms: *qui molt t'atany, poc te plany*, però no sempre: *qui no es cansa, alcança*; presència del *lo* neutre: *quatre doblers de lo mateix*; iodització: *polles de gener ponen en es paier, posar fil a l'aguya*; lèxic específic: *ser un ca vei*, però també constatem la presència de lèxic avui no usat: *donar gat per llebre, posar un barret a algú*, etc. De la mateixa manera, i en el mateix sentit, han contribuït els altres rondallaris però d'una manera més discreta, senzillament perquè la quantitat d'expressions localitzades és molt inferior.

Pel que fa al *Cançoner Popular de Mallorca*, les unitats fraseològiques que hi hem pogut localitzar apareixen com a part de les cançons: *Magdalena, tu em degolles; / ta mare ja ho feia així; / no sé si has sentit a dir / que es tests semblen a ses olles*. En d'altres, els versos que constitueixen la resta de la cançó giren entorn de l'enunciat: *Qui canta, sos mals espanta, / i qui plora, los augmenta; / per això cantaré jo / i pensaré en vós sempre*. De vegades, constitueixen dos dels versos d'una quarteta: *Ses casades me consolen:/ diuen: «Es teu ja vendrà». / Val més un tord en sa mà / que mil i cinc-cents que volen*. En algun cas, l'expressió

1. Vegeu Bàrbara SAGRERA, «Els refranys a les Rondalles Mallorquines: recursivitat i ideologia», *Randa*, Barcelona, Ed. Curial, núm. 57, 2006, 187-204.

apareix amb l'estructura modificada: *En Juan, pobre Juan, / ha feta una cessió; / n'està malalt per amor, / i metges no el curaran*. Alguns casos presenten l'expressió originària completa quan en general a les altres fonts una part ja s'ha perdut, és el cas de *ser com la fulla de l'om*, que originàriament era completada amb *en tocar-la es vent, se gira*. Així apareix al cançoner en més d'una ocasió.

El DCVB ha constituït una font importantíssima, ja que gairebé totes les expressions documentades als textos de les rondalles i al cançoner hi apareixen. Així, n'hem pogut extreure el significat i en alguns casos contrastar-lo amb el que nosaltres havíem deduït pel context. N'hem extret aquelles expressions que hem considerat pròpies del parlar illenc, i els criteris que hem seguit han estat: localitzar les que s'atribueixen a un lloc de la geografia illenca, les que tot i no dur aquesta informació presenten marques dialectals característiques del nostre parlar, les que sense aquesta informació les hem pogut documentar a les altres fonts de consulta. De vegades, ens ha resultat molt difícil saber si una expressió era usada a les illes o no, i en alguns casos l'hem descartada perquè —sense cap altre referent— la veu en la qual apareixia l'expressió no era transcrita fonèticament en el dialecte balear. La majoria d'expressions que hem documentat les hem extretes de l'apartat «loc.» o «refr.» Però també n'apareixen moltes fora d'aquests apartats. És molt freqüent que una mateixa frase aparegui a entrades diferents, així l'expressió *Madò Manduixa, per anar enjoiada, de menjar s'afluixa* que apareix a l'entrada «Afluixar» i a la de «Manduixa».

En general, les expressions documentades al DCVB com a pròpies de les Illes presenten l'article salat i altres característiques dialectals: *gat escaldat, d'aigo freda tem; esser de s'escuma de sa pesta*, però en ocasions —sobretot en aquells casos en què es tracta d'expressions que també són pròpies d'altres dialectes o que tenen un origen culte i no popular— apareix l'expressió sense marques dialectals: *Dins els pots petits hi ha les bones confitures*. L'aportació del DCVB ha estat sobretot quantitativa, i es demostra que també per aquest caire es tracta d'una obra d'un valor inqüestionable.

Amb tot, podem considerar que cada una de les fonts ha esdevingut una part fonamental del conjunt final, ja que les mancances que podia tenir una les hem resolt amb les altres. Això ens ha permès elaborar una fitxa de cada unitat molt completa, que, inclosa en una base de dades, conté tota aquesta informació:

- a) L'expressió estandarditzada, respectant sempre les marques lèxiques i les construccions locals que aquest registre tolera.
- b) L'expressió tal i com apareix a la font o a les fonts, respectant, doncs, tots els trets dialectals o de transcripció propis de cada una de les fonts.
- c) El context en el qual apareix: el fragment de rondalla, la cançó popular o l'exemple que transcriu el DCVB. Cal dir que en aquells casos en què l'expressió només l'hem documentada al DCVB, de vegades no hi ha context ja que no n'apareix.

- d) La font. En el cas de les rondalles apareix el títol de la rondalla i el volum, i en el cas del *Cançoner popular de Mallorca*, el número que acompanya la cançó, el bloc temàtic al qual pertany i el volum en què s'ubica.
- e) L'estructura sintàctica que presenten les unitats.
- f) Les figures estilístiques que les caracteritzen.
- g) El significat de l'expressió. Sovint extret del DCVB, i en altres casos segons el context.
- h) Les expressions sinònimes. Consideram així aquelles expressions que no tenen cap semblança formal entre si, però que tenen el mateix significat o molt semblant, de tal manera que en general podrien ser substituïdes unes per les altres. Així, consideram sinònimes les expressions *allargar es potons*, *acabar ets alens*, *batre es peus*, *fer quèc*.
- i) Les variants. Consideram variants aquelles expressions que tenen el mateix significat i que són pràcticament idèntiques en l'estructura i en els components. Per exemple: *fer es cuc de s'oreia malalt* i *florir es cuc de s'oreia*, o *Fer tant de paper com una bulla veia* i *Fer tant de paper com en Palou a sa Pobla*.
- j) Les expressions afins. Sota aquesta denominació consideram aquelles expressions que —tot i relacionar-se formalment— no comparteixen el mateix significat. Així, *Ser més eixut que es bril* significa quelcom sense gens d'humitat, i *Ser més estret que es bril* significa ser avar.
- k) El tema. S'ha fet una classificació temàtica per facilitar el maneig de les unitats.
- l) La classificació descriu el tipus d'unitat fraseològica. Aquesta classificació tal vegada és millorable, però ens ha estat útil i l'hem considerada funcional perquè totes les expressions han quedat emparades per un dels termes que tot seguit definirem. Hem considerat cinc tipus d'unitats:

1) Refrany (*ref.*): aquest terme aplega aquelles unitats fraseològiques que poden constituir un text autònom i presentar l'estatus d'acte de parla. A més, presenta sovint unes característiques estructurals particulars: estructura versal gairebé sempre binària amb una cesura interna que divideix el vers en dos hemistiquis i sovint amb rima assonant o consonant, tot i que la rima no apareix sempre. En general es caracteritza pel seu contingut didàctic, és al cap i a la fi la veu de l'experiència, un compendi de saviesa popular: *de consells no en vages fart, i tu pren la millor part; qui no vol pols, que no vagi a l'era; a l'abril, cada gota val per mil*.

2) Frase feta (*f.f.*): és un tipus d'unitat fraseològica que conté una forma verbal no fixada. El verb que conté es comporta amb tota regularitat i pot conjuguar-se en qualsevol temps i en qualsevol nombre i persona sense que això afecti el sentit idiomàtic de l'expressió. Es tracta

d'unitats lèxiques comparables a altres elements de la llengua, que semànticament funciona com a una unitat significativa estable, però que encara no ha assolit un grau de fixació prou elevat que afecti tot el conjunt. L'hem entrada amb el verb en infinitiu. Molt sovint equivalen a una forma verbal simple: *posar-se ses cames an es coll* (*caminar*); *fer els ous en terra* (*fracassar*). Però en altres casos no és així: *No tenir on caure mort* (*ser pobre*).

Les unitats que hem entrat sota aquest terme presenten un d'aquests tipus d'estructura sintàctica:

- verb + complement directe: *remenar es galindons*, *posar forqueta*,...
- verb + complement directe + complement preposicional: *passar s'arada davant es bous*, *posar-se ses cames an es coll*...
- verb + complement preposicional: *riure per ses butxaques*, *xerrar pes colzos*...
- verb + comparació: *tremolar com una fulla de poll*, *créixer com una carabassera*...

3) Locució (*loc.*): es tracta d'unitats de discurs repetit plenament lexicalitzades. Presenten una flexió fixada i actuen morfològicament i sintàcticament com qualsevol mot o qualsevol sintagma. No permeten canvis de flexió sense que l'ús discursiu no variï. Morfològicament n'hem documentat d'aquesta mena:

- sintagma nominal: *una mala fi*, *l'any tirurany*
- complement preposicional: *a la xisclera*, *a l'acte*, *en revolt*...
- adjectiu + comparació: *blanc com sa paret*, *vermell com la grana*...
- participi + complement preposicional: *calçat per aigo*, *agafat amb cans*...
- una comparació: *com un Llätzer*, *com un pinyol de cirera*...
- una estructura oracional completa: *altre bony m'ha eixit*, *a fugir toquen*...

4) Construcció (*cons.*): són expressions constituïdes per expressions gramaticals reomplibles mitjançant mots lèxics. En aquest cas allò que es repeteix és l'estructura: *a (lloc, infinitiu) s'ha dit; [verb] + qui + [verb]*...

5) Fórmula (*fór.*): formes establertes per a executar accions concretes. Fórmules d'inici i de tancament del text, fórmules de salutació i de comiat, etc. *Això era*; *Alabat sia Déu!*; *Per fat i fat que la mia mare m'ha comanat i un punt més*...

- m) Un índex de paraules clau que remetent al número que ocupa l'expressió dins el conjunt.

La gran quantitat de material recopilat —més de deu mil unitats— i l'anàlisi exhaustiva que se n'ha fet han permès posar en relleu les particularitats que presenta la nostra fraseologia i la recursivitat discursiva que tenim a l'abast. A part de les característiques dialectals suara esmentades, cal tenir en compte que —a causa de la fixació que les caracteritza— observades sincrònicament poden ser considerades productes històrics amb adherències culturals. És curiós observar com en algunes apareixen personatges, segurament ben populars en el moment en què va néixer l'expressió i que avui dia continuem anomenant sense saber-ne res. En són un exemple: *Pendre llum de na Pintora*, *Per vos són fetes ses monges d'Inca*, *Què en som jo de sa mort d'En Berga?*, *Fer es guany de na Peix-frit*, *Estar més sèrio que el Pare Bestard*, *Ser més beneit que en Pep de na Santema*, etc.

La repetició idèntica fa que s'hi reflecteixin estadis anteriors que posen de manifest usos, costums i una particular visió de la realitat d'una comunitat concreta, en definitiva conformen una ideologia, entesa com a conjunt de creences fonamentals d'un grup humà i dels seus membres.² Les ideologies estan relacionades amb els valors socialment compartits pels membres d'una col·lectivitat, determinen les pràctiques socials i es vehiculen a través dels discursos. Darrere les unitats fraseològiques s'hi amaga informació de tota mena: els refranys són compendi de saviesa popular i no hem d'oblidar que durant molt de temps varen tenir una funció marcadament didàctica. Les frases fetes reflecteixen els elements i els valors que omplien la vida quotidiana dels parlants. Una anàlisi de la fraseologia illenca ens revela uns trets culturals particulars i definits. Per una banda, els refranys vinculats a l'observació de la natura ens presenten una societat bàsicament agrària, la qual cosa es manifesta a través d'un coneixement profund del cicle còsmic de l'any, i un gran domini de les conseqüències dels fenòmens meteorològics sobre la producció agrícola. Per altra part, aquells referits a les relacions socials revelen valors com la solidaritat: *Fes bé i no miris a qui*; *Lo que no vols per tu no ho vulguis per ningú*; el compliment de la paraula donada: *Pactes són pactes*; *Lo promès sia atès*; l'auto-suficiència: *Cadascú sap quin pa l'assacia*; *D'es teu pa faràs sopes*; la responsabilitat en els afers propis: *Qui té barquera que li vagi darrere*; *Qui té botiga que hi estiga*; l'afany de millorar: *Qui no s'arrisca no pisca*; el valor de la feina: *Qui no fa feineteta, no menja coqueta*; *De sa feina surt es profit*; la necessitat de la jerarquia social: *Allà on hi ha patró no manen mariners*; *Quan prediquen l'orgue no sona*; *Es creure és criança*; la religiositat: *Bons siem nosaltres, que Déu mai falta*; *En so casar i en so sembrar a Déu s'han de comanar*; la justícia: *Cadascú que tenga lo que és seu*; *Com ses parts són oïdes se fa sa sentència*; el valor de l'experiència: *Bandera véia, honra de capità*; *No deixis ses carreres velles per ses novelles*; el valor de la tenacitat: *Qui no es cansa alcança*; *Cercant cercant troben*

2. Vegeu Joan PEREIRE (2005): «Unitats fraseològiques i ideologia en el discurs publicitari», *Articles de llengua i literatura. Fraseologia i educació discursiva*, Barcelona, Editorial Graó.

Roma, i de la previsió: *En temps de pau compren armes; Més val sa que guarda que sa que cura*; de la prudència: *Entre poc i massa hi ha mesura; Mai facis res que no hi bagis pensat tres vegades*, etc.

Pel que fa a les locucions i frases fetes, trobam una referència constant a elements religiosos: *Estar més content que un pasco, Tenir tantes feines a un lloc com es cans a l'església, esser quelcom molta església i pocs perdons, esser algú el dimoni*, fer una acció *en un santiamèn* o *es temps de dir una Ave Maria, Entregar l'anima a Déu, En veure es sant ja podeu veure el miracle...* El món agrícola també hi és present: *Dau-li terra an aquest cep!*, *Passar s'arada davant es bous*; destaca també la presència d'elements que avui dia ja no usam: *Afluixar-se es cordons d'es sarró, Acompanyar algú amb una verga de bou, demanar cinc sous quatre sous; Espassar quelcom com a fum de formatjada*; l'alimentació bàsica: *Saber algú quin pa l'assacia, Acabar primer es pa que sa talent, D'es teu pa en faràs sopes*, etc.

En conjunt, són els valors característics d'una societat tradicional i conservadora. Al cap i a la fi, cada comunitat, des de la seva visió particular, reflecteix les mateixes preocupacions arreu del món. La importància de la fraseologia com a reflex de la ideologia és un fet evident, si tenim en compte que els valors que transmeten són compartits i acceptats pel grup.

Un altre tema força interessant és el de la pervivència d'aquestes unitats fraseològiques. Les causes que en provoquen la desaparició són molt diverses i sovint de naturalesa sociolingüística. Però és cert que l'abstracció dels enunciats és un factor decisiu en aquest procés de pèrdua/pervivència. Així, el manteniment d'un refrany amb un enunciat abstracte hauria de ser inversament proporcional a la pèrdua d'ús d'aquest enunciat, i és que l'abstracció en permet l'adaptació en situacions produïdes en circumstàncies socials o cronològiques molt diferents. Quina vigència no ha de poder tenir un refrany com *De consells no en vagis fart i tu pren la millor part*, o una frase feta com *Fer parts i quarts* o *Fer retxes dins s'aigo*, o una locució com *Mal me toc pesta*. En canvi, les unitats limitades a situacions més concretes, és més fàcil que desapareguin si desapareixen les poques situacions en què es pot concretar, o en tot cas passen a ser usades només pel col·lectiu afectat. En són un exemple refranys referits a accions que ja no es duen a terme: *A's juriol ses egos dalt s'era i es bous an es sol*. Pel que fa a les frases fetes i a les locucions, és més difícil que es mantinguin aquelles que contenen elements desconeguts pel parlant actual: *Arribar a les ètiques, Fer sa farina blana, Fins al darrer claviller*, etc. Alguns refranys deixen d'usar-se no perquè hagin deixat de ser certs, sinó perquè el que transmeten ja no té unes conseqüències tan decisives per a l'economia del grup, com és el cas de *A l'abril cada gota val per mil*. En altres ocasions un refrany o una frase feta deixen de ser usats perquè transmeten uns valors contraris als que té la comunitat: *Mula i dona garrot la fa bona*, o té sentit que deixin d'usar-se aquells que suposen una creença poc fonamentada i que l'experiència ha pogut demostrar que no sempre és certa: *Home petit, llengua llarga*.

Per contra, les unitats més abstractes, encara que de vegades continguin elements que aïlladament són desconeguts pel parlant, poden tenir plena vigència ja que el significat que presenten no prové en cap cas de la interpretació literal dels elements que la formen. Les paraules s'han convertit en unitats distintives i el grup es comporta com una peça lèxica composta a la qual s'ha atribuït un nou significat. Així, dir que *Qui no vol pols que no vagi a l'era*, que *Barca aturada no guanya nòlits*, o *Que es tests semblen a ses olles*, haurien de poder tenir plena vigència perquè es refereixen a situacions no sotmeses a restriccions temporals o d'espai. I encara més en aquells refranys que presenten un sentit metafòric sense contenir cap element desconegut pel parlant actual. Admetem quina força argumentativa podrien aportar actualment expressions com: *Guardau-vos d'un ja està fet* o *Més val sa que guarda que sa que cura*, només per citar-ne alguns.

La realitat, però, confirma que la presència d'unitats fraseològiques és minsa, molt més del que ho hauria de ser només tenint en compte els factors que acabam d'esmentar. La conseqüència d'aquesta pèrdua és la desaparició d'una part important dels nostres recursos comunicatius, tant des del punt de vista expressiu, com des del punt de vista del patrimoni lingüístic, ja que constitueixen un identificador cultural de primer ordre. Indubtablement, els refranys i el vast conjunt d'unitats fraseològiques documentades són veritables tresors de la llengua, joies que cal conservar, valorar i usar.

BÀRBARA SAGRERA

CATERINA VALRIU

Universitat de les Illes Balears

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- ALCOVER 1925: A. M. Alcover, «Glosari», *Aplech de Rondayes Mallorquines*, tom I, 162-204, Ciutat de Mallorca, Estampa de Mn. Alcover.
- ALCOVER / MOLL 1926-1968: A. M. Alcover / F. de B. MOLL, *Diccionari català-valencià-balear*, I-X, Ciutat de Mallorca, Moll.
- ARXIDUC Lluís Salvador 1895 i 1896: *Rondayes de Mallorca*, José J. de Olañeta, Editor, Palma de Mallorca [Edició de 1982].
- CASTELLÓ 1999: J. Castelló, *Rondaies i contes d'Eivissa*, Eivissa, Institut d'Estudis Eivissencs.
- CASTELLÓ 1996: J. Castelló, *Rondaies d'Eivissa*, Eivissa, Institut d'Estudis Eivissencs.
- CASTELLÓ 1995: J. Castelló, *Rondaies Eivissenques*, Eivissa, Institut d'Estudis Eivissencs.
- CASTELLÓ 1994: J. Castelló, *Rondaies de Formentera*, Eivissa, Institut d'Estudis Eivissencs.
- FERRER 1993: A. Ferrer Ginard, *Rondaies de Menorca I, II*, Menorca, Edicions Nura, Editorial Sicoa.
- GINARD 1979: R. Ginard Bauçà, *Cançoners populars de Mallorca*, Palma de Mallorca, Editorial Moll.